

САМОВИЗНАЧЕННЯ ЧЕРЕЗ РІДНУ МОВУ

(До Міжнародного конгресу
«УКРАЇНСЬКА МОВА ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА
В УКРАЇНІ І СВІТІ»)

У наш час постає проблема цілісного українознавчого підходу до вирішення освітянських завдань, визначення ролі української мови в осмисленні націєтворчих та загальнодержавних процесів. Дослідницький напрям, скерований у руслі Міжнародного конгресу «УКРАЇНСЬКА МОВА ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА В УКРАЇНІ І В СВІТІ», реалізує концепцію розуміння процесів свідомого впливу на мовну діяльність, вироблення методів аналізу лінгвістичних явищ, які охоплюють не лише питання мовних норм, а й, першочергово, питання національно-мовного підходу до освітньо-виховних заходів в Україні.

Надзвичайно важливим чинником існування і збереження національної ідентичності, одним із головних компонентів і найхарактернішою її ознакою є мова. Масове усвідомлення належності до однієї мовно-культурної спільноти – запорука політичної стабільності національної держави.

Мовне питання в нашій країні охоплює комплекс соціальних, політичних, соціопсихологічних проблем. Це пояснюється особливостями історичного розвитку держави. Протягом тривалого часу здійснювалося штучне звуження сфер застосування української мови, що призвело до зменшення кількості тих, хто вважав українську мову рідною.

Світовий досвід доводить вирішальну роль мовно-культурного чинника у формуванні національних спільнот. У сучасній історії національних держав, на думку соціолінгвістів, поширення однієї мови є найдієвішим чинником консолідації населення в межах однієї країни. Швейцарський політолог Урс Альтерматт вважає, що для багатьох європейців сьогодні набагато важливішими від релігії є *мова і культура*, які в європейських національних державах становлять ключові сфери й принципові розпізнавальні ознаки [3, 125]. Ще у ХІХ столітті в Європі створення національної держави стало важливою політичною програмою для багатьох країн. Керівники цих країн виокремили мову державотворчої нації як монопольну, зорієнтувавшись на **мовну ідентичність** як у політиці, так і в економіці та культурі [3, 165]. Тому в сучасному європейському просторі, хоча державно-політичні кордони не скрізь збігаються з культурно-мовними, практика більшості національних держав орієнтована на те, щоб створити *гомогенну мовну культуру* на спільній державній території.

Вирішальну роль мови у творенні національних держав підтверджує й абсолютна перевага у Європі країн, об'єднаних однією загальнонаціональною мовою (з-поміж 47 європейських країн своя національна мова є державною або офіційною в 41 країні, тобто у 85% загальної кількості) [4, 48]. Отже,

утвердження в незалежній Україні мови корінного етносу як державної, різноаспектне вивчення її джерельної бази та функціонального статусу в різні історичні періоди цілком відповідає європейській вертикалі національно-мовного розвитку і є одним із шляхів консолідації населення та гармонізації міжетнічних стосунків у країні.

Враховуючи складну мовну ситуацію в Україні, що спричинена попередньою ідеологією відчуження українців від їхньої рідної мови, стратегія державних пріоритетів має спрямовуватися на підтримання комплексного рідномовного виховання, утвердження суспільного запиту на грамотного фахівця, вільне спілкування українською мовою в конкретних ситуаціях відповідно до мети комунікації.

На виконання Постанови Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2003 року № 1546 «Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004—2010 роки» у жовтні 2005 року в місті Києві заплановано проведення Міжнародного конгресу «УКРАЇНСЬКА МОВА ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА В УКРАЇНІ І В СВІТІ», метою якого є визначення шляхів і засобів утвердження української мови як державної на засадах Конституції України та як консолідуючого чинника громадянського суспільства.

У зв'язку з цим розроблено програму моніторингу стану функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя: в сім'ї, в дошкільних, загальноосвітніх та вищих навчальних закладах, в галузях науки, культури, в системі міністерств внутрішніх справ, оборони, юстиції, в прокуратурі та в сфері державного управління, в засобах масової інформації, мережі Інтернет. Для здійснення програми створено Всеукраїнський оргкомітет та регіональні групи, до складу яких включено науковців, педагогів, працівників державних органів управління, громадських організацій, творчих спілок.

Про реальний стан функціонування в країні державної мови передусім свідчить мовна практика в сучасних засобах масової інформації. Масмедійний простір віддзеркалює непослідовність, недалекоглядність державної політики в галузі мовного планування.

Президент Незалежної асоціації мовників України Тетяна Лебедева в прямому ефірі радіо «Ера» 16 березня 2005 року цілком слушно зауважила, що українізація українського інформаційного простору відбувається повільно, неширокосистемно. Головна з причин – **незалежність** мережевих мовників. Адже переважна частина ЗМІ є власністю окремих олігархічних угруповань, головною метою яких є отримання прибутків. Саме економічні важелі спрацьовують у здійсненні надзвичайно потужного мовно-інформаційного впливу на Україну сусідньої держави. Ці наслідки широкомасштабні, не завжди передбачувані й призводять до втрати мовно-національної ідентичності корінної нації в Україні. Маємо справу з **керованими методами психологічного впливу** на мовну аудиторію нашої держави, про що неодноразово наголошували науковці [5, 47]. Застереження

про наслідки цього інформаційного тиску звучать із уст громадських, політичних діячів.

Науково доведено, що сучасний масований інформаційний вплив не потребує прямої чи навіть прихованої пропаганди. Внаслідок тривалого й системного перебування особистості в мовно-інформаційному просторі іншої держави відбувається духовна й психічна *нівеляція власного мовного імунітету*. Створюються сприятливі умови для **чужомовної ідентифікації**, що є значно сильнішим чинником, ніж конкретна ідеологічна диверсія. В історії формування, точніше, деформації української мовно-національної свідомості засвідчуємо подібні явища.

Майже 100 років тому дописувач газети «Українська Хата» висловлював своє ставлення до спотвореного **чужомовного обличчя** української інтелігенції: «...общеруська (українська. – С.Я.) інтелігенція... живе тими шаблонами та трафаретами, що витворювалися в Петербурзі. Вона до того закам'яніла в цих шаблонах, централістичних своєю природою, що здається – централізм думки зробився на завжди психічною особливістю... Що ж дивного, що на території 30-мільйонного українського народу, такого великого колективного тіла, котре колись жило своїм історичним цікавим життям і зараз не втратило тих прикмет та особливостей своєї вдачі, що одрізняють його од інших народів – **витворилася порода чужинців?**» [13, 492].

Не останню роль відіграє й комплекс меншовартості, прищеплений українцям століттями чужомовної експансії. Справедливо зауважує П.П. Кононенко устами одного з героїв феєричної трагедії «Марія на Голгофі»: «Була орда. Ляська кормига. Російська тюрма. А в сімнадцятому столітті на Волині... – освіта і влада були поспіль германськими... Туркофільство, польскофільство, русофільство, юдофільство, германофільство... – то **каліцтво душі і психіки**» [6, 133]. На думку дослідників, відсутність мовної стійкості – набута впродовж несприятливих історичних умов риса української ментальності. Занепокоєння викликає той факт, що українці мають занижений поріг гідності. Тим часом людина виховується з раннього дитинства, з дитячого садочка. Тоді зі шкіл і вищих навчальних закладів не виходитимуть люди, байдужі до української культури, мови. Повернення українців до своєї рідної мови – процес тривалий. Він має бути забезпечений системою освіти, створенням відповідного інформаційного простору, специфікою для різних регіонів країни. Наприклад, у Криму українське радіо багато уваги приділяє питанням мовної політики, державної мови, цитує праці відомих мовознавців. Російське радіо, натомість, систематично, по 5-10 хвилин через кожні 4 години чітко й зрозуміло навчає правильно вимовляти слова, ставити наголоси, залучає пересічного слухача до інтелігентної і вишуканої російської вимови. Така зразкова мова приваблює слухачів. Через підсвідоме сприйняття українці, татари та представники інших національностей прилучаються до російської культури. Варто наголосити, що вчені-мовознавці неодноразово зверталися до столичної влади з проханням

виділити час (10 – 15 хвилин щодня) на радіо й телебаченні для мовних консультацій [11, 6]. Але столична влада не відгукнулася на такі пропозиції. Очевидно, в консультаційно-мовних масових передачах власники приватних каналів не зацікавлені – грошей, як рекламні ролики, не додадуть, а про державу і державну мову нехай думають інші.

Відсутність цілеспрямованої, систематичної діяльності щодо утвердження державної мови пояснюється також неврегульованістю мовного законодавства, яке не передбачає певних критеріїв та правил дотримання мовного режиму ЗМІ, як, наприклад, це є у Франції. Принагідно зазначимо, що у Франції сьогодні на державному рівні дискутується питання необхідності навчати дітей співати гімн Франції – «Марсельезу». Досі знати гімн напам'ять мали старшокласники, а тепер ця вимога поширюється на дітей, починаючи з шести років. Це закон для шкіл усіх типів – і державних, і приватних. Штраф за недотримання – 10 тисяч франків. Такі факти мовного законодавства в інших країнах підтверджують нагальну потребу прийняття його і в Україні.

Якщо приклад Франції свідчить про цілеспрямовану політику збереження одномовного простору, то інші держави Європи тяжіють до білінгвізму. Справді, здебільшого в країнах єв्रो континенту інформаційний простір багатомовний. А втім, мовно-культурні питання часто спрощуються. Відбувається малопомітний процес переходу «білінгвізму» в «бікультурність». Уподібнення зазначених термінів не є випадковістю. Їх симбіоз, взаємопов'язаність й взаємопроростання незаперечні. Це дає привід розглядати мовний конфлікт в Україні надзвичайно спрощено. Адже за явищами бі- чи полікультурності простежуються глибокі соціальні причини. Непомічений і малопотрактований факт домінування іншої мови й культури над українською в цілому призводить до соціального й політико-економічного домінування над україномовним населенням [7, 141].

Чинники, які зумовлюють стан національно-мовної свідомості й відповідну поведінку людини, як правило, групові, а не індивідуальні. Середовище скеровує мовну практику індивідуума. Переважання російськомовної міської лексики, на думку вчених, викликає сприймання української мови як відсталої, «сільської» [8]. У живому українському лінгвокультурному середовищі найбільш поширені взірці мішаної мови. Тому мігрант із села, перебуваючи на межі двох культур, двох мовних стихій, у стані роздвоєння душі, не обирає мову, а тільки підсвідомо пристосовується до лінгвокультурного середовища. Вагаючись між містом і селом, не знаючи, з чим себе ідентифікувати, він перетворюється в суржикомовного маргінала. Роман Кісь вважає, що україномовного середовища вже починає бракувати навіть у столиці Галичини – Львові. Тому питання функціональної неповноти української мови, української культури, брак нормальної україномовної журналістики є сьогодні найбільш актуальними [9].

Викладені спостереження підтверджуються й останніми соціокультурними подіями. На Міжнародній прес-конференції “Ялтинська

європейська стратегія», яка відбулась наприкінці березня 2005 року в Києві, були оприлюднені результати дослідження громадської думки шести найбільших країн ЄС: Німеччини, Франції, Великобританії, Італії, Іспанії та Польщі про вступ України до ЄС (принагідно зазначимо, що й роздані документи, й сама прес-конференція були підготовлені **російською та англійською** мовами). На запитання журналіста, наскільки відповідає стандартам Євросоюзу та практиці країн, які вони репрезентують, виключення з прес-конференції **державної мови України**, директор програм фонду Кербера Німецької ради зовнішньої політики Олександр Рар висловив свою думку: *“... з цією проблемою ми зіштовхуємося також в Берліні і в Парижі, і в Лондоні постійно, коли приїжджає українська делегація. Її просять спілкуватися з журналістами російською мовою, тому що серед журналістів багато розмовляють російською, але не володіють українською. Я думаю, що з часом це буде змінюватися...”*(підкреслення наше. – С.Я.). Організатори прес-конференції, відповідаючи на аналогічне запитання й спростовуючи політичні закиди, заявили: щодо мови трапилася «технічна помилка» [10]. Чи може світове співтовариство поважати державу, в якій на міжнародному рівні нехтують конституційно закріпленими правами державної мови? Адже це не поодинокі «технічна помилка». Сучасна періодика рясніє прикладами на кшталт наведеного. 19 квітня 2005 року адвокат відомого українського співака Павла Зіброва, різноаспектно аналізуючи причини юридичного непорозуміння між співаком та режисером його кліпу, висловив думку, що головна причина конфлікту – функціональна неповнота української мови, відсутність українсько-російських юридичних термінів-еквівалентів, що призвело до двозначності та непорозуміння при укладанні контракту між співаком та режисером. Такі випадки не поодинокі. На «примітивне» запитання, чому він не спілкується у прямому ефірі українською, правовик відповів, що розуміє мову, але висловитися повноцінно не може. Виникає логічне запитання: чи може такий фахівець юридично грамотно укладати контракти?

Навряд чи доречні сьогодні нарікання на відсутність термінологічної лексики, словникової бази для виправдання власної вузькофаховості, професійної некомпетентності. Очевидно, даються взнаки наслідки недосконалої мовної освіти, а також відсутність чітко визначених статей мовного законодавства.

Сучасні роздуми про вплив чужомовної освіти на формування особистості цілком суголосні думкам Павла Богацького, який у 1909 році на шпальтах однієї з тогочасних українських газет висловлював власне бачення *мовної ситуації*: «Нам треба вчитись своєму, – зазначає дописувач, – як найкраще, як найуважніше... А цього непомітно між тими, хто считає (вважає. – С.Я.) себе українцями. Повне, безсоромне незнання своєї історії, своєї літератури і всього українського не турбує наших українців. Вони з повним правом носять ім'я українського інтелігента, а не знають того, що соромно не знати й учневі гімназії. Тисячі прикладів можна навести того, що людина з вищою освітою не знає, хто такий був Драгоманов, не кажу вже про

його писання, не знає і коротенької біографії Т.Шевченка, котрим так люблять прикривать свою неграмотність, а українцем себе считає (вважає. – С.Я.), а патріотом своєї вітчизни називається. Це інтелігентна людина, український інтелігент! Безперечно, що за це треба дякувать нашій русифікаторській quasi-школі...»[14, 201].

Цілком об'єктивна оцінка *сучасної мовної ситуації* простежується у працях Лариси Шевченко – завідувача кафедри історії української мови КНУ імені Тараса Шевченка: «...скепсис відчутний не лише в таборі українофобів, чи людей з обмеженою культурною перспективою..., парадоксальні факти неприйняття простими українцями друкованих видань рідною їм мовою наводить на думку, що **мовна ситуація за останнє століття майже не змінилася**, складається враження, що аналізуємо сьогодення...»[12, 51].

Головна проблема сьогодення – *формування україномовного інформаційного простору* нашої держави – найтісніше пов'язана з вихованням національно-мовної свідомості громадян України. Надзвичайно важливі важелі впливу – **мовно-виховні заходи**, у нашій країні, як уже зазначалося, всіляко нівелюються сучасними ЗМІ. Ці питання були предметом обговорення на різноманітних конференціях, круглих столах (виступи П.Кононенка, С.Єрмоленко, А. Погрібного, А. Мокренка та інших доповідачів у ході дискусій круглого столу «Державні механізми розвитку й утвердження української мови» 22 січня 2005 року, організованого Науково-дослідним інститутом українознавства МОН України та Українською Всесвітньою Координаційною Радою). Бачення сучасного стану й статусу державної мови має засвідчити здійснене масове анкетування осіб різного освітнього і культурного рівня, різних сфер суспільного життя.

Щоб виявити зміни в оцінці мовної ситуації, передбачено використання анкет різних типів: «Анкета для батьків», «Анкета для вчителів», «Анкета для викладачів», «Анкета для науковців», «Анкета для учнів», «Анкета для студентів», «Анкета для студентів-іноземців», «Анкета для учнів професійно-технічних навчальних закладів», «Анкета для працівників культури та ЗМІ», «Анкета для держслужбовців», «Анкета для військових», «Анкета для українців діаспори» та інші. Паралельно триває *Інтернет-опитування* під загальною назвою «**Українська мова в моєму житті**». Міністерство закордонних справ активно підтримало проведення соціолінгвістичного моніторингу, сприяло розміщенню анкет для українців діаспори на іноземних Інтернет-сайтах. В анкетуванні взяли участь респонденти з усіх областей України і багатьох країн світу (Росії, Естонії, Казахстану, Молдови, Грузії, Великобританії, Ізраїлю, Канади, Польщі, Аргентини та ін.). Українці діаспори організували проведення моніторингу в країнах проживання, переклали анкети іншими мовами та надіслали результати на адресу НДІ українознавства МОН України. Людмила Найдено з Українського товариства «Вербиченька» (Татарстан) у листі зазначає: «Щиро дякуємо за уважне ставлення до проблем української мови у світі і зокрема питань існування діаспори. Мушу зізнатися, що для нас, українців діаспори, питання рідної мови не менш важливі й болючі, ніж для українців материкових. Ми

теж докладаємо немало зусиль, щоб українська мова існувала, жила й процвітала, адже мова – це душа нашої нації, нашого народу».

Зауважимо, що, формулюючи питання в різних анкетах, ми передбачали прямі й непрямі запитання, через які можна виявити оцінку, ставлення до української мови, культури, мотиви вивчення української мови, мотиви використання її в різних життєвих ситуаціях. Усвідомлюємо, що непросто відповісти респондентові на запитання про його *рідну мову*. Адже це поняття обтяжене емоційними конотаціями й не має чіткого наукового визначення.

Спробуймо простежити, як у наукових виданнях тлумачиться поняття *рідна мова*, застерігши при цьому, що характер видання, його призначення, теоретичне й практичне спрямування позначаються на висвітленні термінологічного змісту цього словосполучення.

В енциклопедичному виданні, присвяченому питанням етнодержавотворення, читаємо: “*рідна мова* – це та мова особи, якою вона може найповніше самовиразитися, найточніше і найглибше передати свої думки, всебічно виявити себе в слові. Це перший аспект цього явища, аспект об’єктивного виявлення мови. Другий аспект – суб’єктивно-ціннісний. Він відображає ставлення особи до мов, якими вона володіє, передає мовну самовизначеність особистості”[2, 133]. Автор цього визначення застерігає, що рідну мову не можна ототожнювати з мовою матері, першою мовою, національною мовою. Наголошується на тому, що в умовах активних міграцій, соціальної мобільності рідна мова не збігається з національністю особи або з її функціонально першою мовою.

В іншому енциклопедичному виданні “Українська мова” термін *рідна мова* визначено так: “мова, з якою людина входить у світ, прилучається до загальнолюдських цінностей у їх національній своєрідності”[8, 515]. Зміст цього поняття висвітлено у зв’язках з поняттями рідного краю, почуттям патріотизму. *Рідну мову* названо “рецептором духовно-емоційної сфери людини”, явищем, яке «єднає, консолідує народ у часі і просторі”. Пор. характерні вислови: *емоційна небайдужість до рідної, материнської мови; самопізнання, самовираження* через рідну мову тощо. Автор енциклопедичної статті зауважує, що оволодіння нерідною мовою – “це вже не стільки пізнання, скільки перекодування пізнаного, супроводжуване активною роботою пам’яті.”

В енциклопедичній статті наголошено на зв’язку рідної мови як ознаки духовності людини з суспільними функціями мови як важливого засобу інформації, нагромадження знань. Закономірно, що рідна мова із сфери почувань, емоційного світу окремої людини виводиться у сферу соціальних понять і соціальних оцінок. У зв’язку з цим з’являється поняття соціального престижу рідної мови. Розглянуте визначення суттєво відрізняється від попереднього: у ньому можна виділити змістові компоненти, які притаманні загалом характеристиці національної мови з відповідною соціальною парадигмою.

Аспект спадковості підкреслюється в тих філософських осмисленнях національної, рідної мови, які засновані на психологічній теорії мови як живого організму (В. Гумбольдт). Констатуючи той факт, що “від матері до дитини уже не передається рідна мова” [15, 38], дослідники застерігають про небезпеку зруйнування глибинного мовного організму, що об’єднує етнічну спільноту.

Суттєве доповнення до енциклопедичного змісту поняття *рідна мова* міститься в дослідженні Б.М.Ажнюка, який аналізує ставлення до рогляданого феномену діаспорних українців. Якщо для українців в Україні *рідна мова* – “це мова батьків, дідів, а отже, мова роду, це перша після народження мова, мова, в якій українець відчуває себе найвигідніше, мова, якою він найкраще володіє і з якою відчуває найбільшу емоційну спорідненість; це, зрештою, основна мова нації, відмітна ознака українця... – це мова держави”, то для українців діаспори в змісті поняття *рідна мова* дослідник виокремлює сім компонентів: 1. перша в житті мова; 2. мова матері; 3. мова роду з дідів-прадівів, генетично-антропологічна спадщина; 4. мова, з якою людина (в її роду можуть бути не українці – поляки, росіяни, євреї, німці тощо) ідентифікує себе у плані культурної спадщини; 5. мова, з якою людина зберігає емоційний зв’язок; 6. мова, в якій людина відчуває себе комунікативно найвигідніше; 7. основна мова держави, лояльним громадянином якої є дана людина [1, 122-123].

Досить лаконічне визначення маємо в словнику лінгвістичних термінів: “Рідна мова – перша мова, якою почала розмовляти дитина (мова батьків), або мова, з якою індивід увійшов у культуру в період свого свідомого життя” [16, 92]. У наведеній дефініції звертаємо увагу на такі ключові поняття, як *мова батьків, культура, свідоме життя*, іншими словами, йдеться про зв’язок рідної мови з етносом, його культурою і з самоусвідомленням індивіда. Варто звернути увагу на такі моменти.

1. Оскільки самоусвідомлення, самопізнання індивіда відбувається в певному віці, то й оцінка “рідна мова” застосовна щодо людини дорослої. Рідну мову щодо дітей можуть визначати батьки, але це не означає, що впродовж життя під впливом соціально-економічних, культурно-історичних умов погляди й оцінки індивіда не зміняться.

2. Не коректно ототожнювати поняття рідної мови з мовою спілкування, а тим більше – з рівнем володіння певною мовою або мовним самовираженням. Залежно від конкретно-історичних умов індивід опановує мову спілкування в соціумі. Його володіння певною мовою як знаряддям комунікації в професійній сфері, в побуті не заперечує усвідомлення ним своєї належності до культурних, духовних надбань, серед яких важлива роль належить феномену рідної мови.

Як свідчать попередні результати розпочатого НДІ українознавства соціолінгвістичного моніторингу, питання про рідну мову змушують респондентів замислитися й певною мірою визначитися. Це підтверджує думку про те, що сучасна мовна ситуація в Україні характеризується багатовимірністю. З одного боку, чітко окреслюється розширення

функціонального поля української мови, що зумовлено державотворчим і державоконсолідувальним потенціалом української мови, з другого боку, виразно простежується утвердження ідеї про незначущість мовних проблем, зокрема в таких сферах, як бізнес, торгівля, спорт, фінансова та бухгалтерська справи, виробництво, інформаційні технології.

Міжнародний конгрес «УКРАЇНСЬКА МОВА ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА В УКРАЇНІ І В СВІТІ» покликаний з'ясувати цілий комплекс питань, пов'язаних із *практичним удержавленням* української мови: широту й глибину проникнення її в освітні, інформаційні, адміністративні, комерційні та інші структури, виявити перешкоди у переході різних установ, закладів, організацій на державну мову, знайти засоби для їх подолання.

Література

1. Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К.: Рідна мова, 1999.
2. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, Довіра, 1996.
3. Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2000.
4. Плахута Є. Цілі мовної політики держави: українські проблеми на тлі досвіду Латвії та Білорусії // Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали міжнародної конф. – К., 2000.
5. Приступенко Т. Мовні аспекти у формуванні інформаційного простору України // Українська мова і держава. Збірник / Київський національний ун-т ім. Т.Г.Шевченка / К.: Бібліотека українця, 2001.
6. Кононенко П.П. Марія на Голгофі. // Вибрані твори у 3-х книгах. Книга 1. – К.: РБНТ, 1999.
7. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К.: Критика, 2000.
8. Українська мова. Енциклопедія. – К.: “Укр. енцикл.”, 2000.
9. <http://www.radiosvoboda.org/article/2005/3/D848342B-D04C-4F03-B37A-17437689459F.html>
10. <http://www.radiosvoboda.org/archive/authors/257.html>
11. Мацько Л.І. Мова – інтелектуальний портрет народу // Дивослово. – 2004. – № 9.
12. Шевченко Л.І. Літературна мова у просторі національної культури / Відп. ред. Л.І.Шевченко. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004.
13. К. Общеруська інтелігенція на Україні // Українська Хата. – 1909. – № 9.
14. Студент. З чергових справ // Українська Хата. – 1909. – № 3-4.
15. Шудря Катерина. Мова в бутті нації // Мова державна. Мова офіційна. – К.: Просвіта, 1995. – С.36-39.
16. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К.: Либідь, 2001.

